

IQTISODIYOTNI MODERNIZATSIYALASH SHAROITIDA KORPORATSIYALARNI BOSHQARISHNING ILMIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Shoabdullaev Mashxurbek Maxammadjonovich

O'zbekistan Respublikasi Bank-moliya akademiyasi tinglovchisi

Annotatsiya: *Maqolada iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida korporatsiyalarni boshqarishning ilmiy-metodologik asoslari va barqaror rivojlanishga o'tish sharoitida innovatsion dasturlarni faollashtirish bo'yicha bir qator xulosalar va takliflar berilgan. Respublika iqtisodiyoti, uning raqobatbardoshligini oshirish va boshqaruvni takomillashtirishning ahamiyati va dolzarbligini muhokama qilinadi.*

Kalit so'zlar: *modernizatsiya, barqaror iqtisodiy o'sish, raqobatbardoshlik, innovatsion faoliyat, patentlar, ixtirochilik faoliyati koeffitsienti, institutsional o'zgarishlar, tranzaksion xarajatlar, institutsional islohotlar.*

Iqtisodiyoti transformatsiya bo'lgan ko'plab mamlakatlarda iqtisodiy, huquqiy va ijtimoiy munosabatlar tizimi institutlarida tub o'zgarishlar ro'y bermoqda. Ammo umuman olganda, institutsional o'zgarishlar evolyutsion tarzda sodir bo'ladi, chunki institutlar, amerikalik iqtisodchi, iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofoti laureati (D.Nort) Douglass Cecil North ta'kidlaganidek, individual xatti-harakatlarning shakllanishi bilan bog'liq o'zgarishlar natijasidir. Demak, texnologiyalar va innovatsiyalar rivojlanishiga institutsional omillar va shartsharoitlarning ta'siri yetarli darajada rivojlanmagan. Institutsional o'zgarishlar ko'plab tadqiqotchilar tomonidan turli ijtimoiy va iqtisodiy institutlardagi miqdoriy va sifat o'zgarishlari va o'zgarishlarining doimiy jarayoni sifatida ta'riflanadi. Shu paytgacha respublikada modernizatsiya yuqoridan va birinchi navbatda texnologik sohada amalga oshirilgan. Institutsional islohotlar esa cheklangan tarzda amalga oshirilgan. Ularning muhim maqsadi tadbirkorlik subyektlari va aholining keng qatlamlarining innovatsion faoliyatini rag'batlantirishdan iborat. Bundan tashqari, iqtisodiyotda bozor mexanizmining keyingi samaradorligi yuqoridan ham, pastdan ham boshlangan institutsional o'zgarishlarning to'liqligiga bog'liq bo'ladi. Shunday qilib, iqtisodiyotni modernizatsiya qilish ham texnologik, ham institutsional jarayondir. Davlat organlarining jamiyatda innovatsion faoliyatni rag'batlantirish, innovatsion mafkura va innovatsion tadbirkorlik madaniyatini shakllantirish bo'yicha chora-tadbirlari institutsional muhitni isloh qilishga

xizmat qilishi kerak. Institutsional muhit - bu mamlakatning innovatsion salohiyatini amalga oshirish uchun institutsional sharoit yaratuvchi rasmiy va norasmiy institutlar majmuasidir. Ikkinchisi quyidagi ko'rsatkichlarda o'z aksini topadi:

- ilmiy muassasalar, shuningdek, tadqiqot va ishlanmalar bilan shug'ullanuvchi xodimlar soni; texnologik innovatsiyalar qiymati;
- oliy ta'lim muassasalari va ulardagi talabalar soni; ixtirolar, ro'yxatga olingan patentlar soni;
- fan nomzodlari va doktorlari soni, ilmiy-tadqiqot ishlariga sarflangan xarajatlar.

Ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar bilan shug'ullanuvchi xodimlar sonining ko'rsatkichi mamlakatimizda patent, innovatsiya va tadbirkorlik faoliyati uchun muhim ahamiyatga ega. O'z navbatida patentlar nashrlar soni bilan bir qatorda bilim yaratish ko'rsatkichidir. Binobarin, institutsional sharoitlar institutlar tomonidan makro va mikro darajada yaratiladi va innovatsion faoliyatni amalga oshirish uchun qulay yoki to'sqinlik qilishi mumkin. Bundan tashqari, iqtisodiyoti o'zgarib borayotgan mamlakatlarda "fan – ta'lim – ishlab chiqarish" zanjirining bo'g'ini bo'lgan innovatsion infratuzilma institutlari yo'q yoki yetarli darajada rivojlangan emas. Innovatsiyalar sohasi bilan bog'liq bo'lgan hozirgi institutlar to'siqlarning paydo bo'lishiga va shunday deb ataladigan narsaning paydo bo'lishiga yordam berishi mumkin. «Institutsional tuzoqlar» (V.M. Polterovich) quyidagi yo'nalishlarda mavjud: – tranzaksiya xarajatlari (ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq bo'lmagan xarajatlar); – mulkka egalik huquqi;

- shartnomaviy bitimlar (shartnomani buzish holatlari);
- iqtisodiy subyektlari o'rtasida institutsional va shaxslararo ishonchning yetarli emasligi.

Tranzaksiya xarajatlari rag'batlantirish tizimi va iqtisodiy natijalarga ta'sir qiluvchi mulk huquqlarini taqsimlash va himoya qilish xususiyati uchun ma'lum darajada javobgardir. D. Nort tranzaksiya xarajatlarini quyidagicha nazarda tutadi:

- axborotni qidirish xarajatlari;
- xo'jalik shartnomasini tuzish xarajatlari.

Yirik korporativ tuzilmalarning tashkil etilishi XX asrda iqtisodiy rivojlanishning muhim tendensiyasi bo'ldi. Kopnoratsiyalar o'z rivojlanish yo'lida va ularning jamiyat tomonidan qabul qilinishida fan-texnika, iqtisodiyotning rivojlaiishi, aholi malakasi, ma'lumot darajasi bilan bog'liq qator bosqichlarni bosib o'tdi. Mazkur bosqichlarning har birida korporatsiyalar vujudga kehsiga har bir mamlakatda yuzaga kelgan korporativ madaniyat katta ta'sir ko'rsatdi.

Hozirgi vaqtda korporativ sektorda mahsulot va xizmatlarning asosiy qismi ishlab chiqarilmoqda. Son nisbatiga ko'ra sanoati rivojlangan mamlakatlarda korporatsiyalar, korporatsiyalarning umumiy sonida katta salmoqqa ega. Ayniqsa, ko'p ilm talab qiluvchi eng yangi ishlab chiqarishlar sohasida ularning salmog'i yuqori, chunki aynan yirik birlashmalar yangi mahsulotlarni ishlab chiqarishga katta mablag' sarflashga qodir. Masalan, AQSHda elektron sanoat uchun jihozlar ishlab chiqarishda mingdan ortiq firma band, sotuvlarning yarmidan ko'pi esa bor-yo'g'i kompaniyaning ulushiga to'g'ri keladi. Kompyuterlar ishlab chiqarishning to'rt dan uch qismi to'rtta yirik firma tomonidan amalga oshiriladi. Germaniya, Fransiya, Yaponiya va boshqa sanoati rivojlangan mamlakatlarda ham xuddi shunday holat kuzatiladi. G'arbiy Yevropa mamlakatlari va Yaponiyaning urushdan keyingi tarixi shuni ko'rsatmoqdaki, milliy sarmoya faqatgina qudratli moliyasanoat tuzilmalariga birlashib, davlat organlari bilan o'zaro jips hamkorlik qilsa hamda milliy va jahon iqtisodiyotining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga oluvchi huquqiy rejimda ishlasa, transmilliy korporatsiyalar va chet el moliya-sanoat guruhleri bilan raqobatlashishga qodir boladi. Shu munosabat bilan korporatsiya so'zining ko'shilishga nisbatan kengayishining muqobil shakli degan talqini paydo bo'ladi. Aynan ushbu talqin yuqorida keltirilgan iqtisodiy ta'rif asosida yotadi. Shunday qilib, nazariyalardan biri korporatsiyalar vujudga kelishi markaziy elementga tobe bo'lgan va integratsiya foydalaridan foydalanib ma'lum avtonomiyani saqlab qolishga intilayotgan kompaniya boshqaruvlaridagi insayder va autsayderlar manfaatleri murosasi orqah yuzaga kelganligini tushuntirib beradi. Mazkur yondashish to'laligicha intemalizasiya modeli va institusional nazariyalarda ko'rib chiqiladi. Bunda, tahlilning dastlabki negizi R. Kouzning firma kontrakt nazariyasi va Uilyamson modeli bo'ladi. O. Uilyamson bozorga nisbatan

iyerarxiyani kengaytirish chegaralarini tahlil qilib ularni Gossening ikkinchi qonuniga (iyerarxiya va poUarxiyaning so'nggi xarajatlarining tengligini) olib keladi. Shunday qilib, korporatsiya, aslida olganda, o'ziga xos tashqi dunyodan ajralib turadigan ichki bozordir. Integratsiya qilingan korporativ tuzilma alohida kompaniya sifatida emas balki xo'jalik subyektlariing uzaro aloqasining tizimi sifatida ko'rib chiqiladi. O'xshash yondashishlar V. Mikryukov tomonidan korporatsiyalarni tahlil qilishda foydalangan. Birinchi muallif matematik modeliashtirish uslubiyotini qo'llovchi xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning tahliliga bog'ishlangan alohida nazariy yo'nalishni ajratish zarur deb hisoblaydi. O'z tadqiqotlarida S. Avdasheva neoklassik va institusional yondashishlardan keng foydalanadi, hamda katta e'tiborni tashkil etishning gibril shakllari, ya'ni korporatsiyalarga qaratadi. Korporatsiyalarni tashkil etishning asosiy shakllari sifatida u moliyaviy-sanoat guruhleri va xoldinglardan tashqari, pulsiz hisob-kitoblar tizimlari va shartnomalari orqali bog'liq ishlab chiqaruvchilar guruhlarini ko'rib chiqishi bejiz emas.

Korporatsiyani samarali rivojlantirishning eng muhim sharti - bu uning xodimlariga o'z manfaatlarini ko'zlashda rioya qilishni maslahat beradigan qoidalarning mavjudligidir. Ular odatda yuqori darajadagi markazlashtirish bilan ajralib turadi. Shuni ta'kidlash mumkinki, har xil turdagi korporatsiyalar moliya xususiyatlari, asosan, bir xil xususiyatga ega. Ular kompaniyaning yuqori darajadagi tuzilmalari tomonidan boshqariladi, ularni taqsimlash bo'yicha asosiy qarorlarni kompaniyaning top-menejerlari qabul qiladi.

Korporatsiya normalari odatda mahalliy normativ hujjatlar darajasida o'rnatiladi. Ammo bu har doim ham shunday emas. Ehtimol, ular norasmiy bo'lib, korporatsiyaning bir a'zosidan ikkinchisiga og'zaki ravishda o'tkaziladi, ammo qat'iy rioya qilinadi. Shuni ta'kidlash kerakki, ba'zi bir korporativ tuzilmalarda rasmiy me'yorlar ko'proq ahamiyatga ega bo'ladi, boshqalarda - norasmiy deb aniqroq tasniflangan. Bu kompaniya ro'yxatdan o'tgan davlatdagi milliy an'analarga, kompaniyaning egalari, top-menejerlari siyosatiga, tashkilot rivojlanayotgan segmentning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq.

Shuni ta'kidlash kerakki, biznesda munosabatlarni samarali qurish uchun, qoida tariqasida, korporativ me'yorlarning ayrim formatlari emas, balki ularga rioya etilishini ta'minlaydigan mexanizmlar muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotchilar tomonidan korporatsiyalarning asosiy turlari qanday aniqlanganligini ko'rib chiqing. O'xshash tamoyil bir qator boshqa ishlarda ham qo'llanadi — bunda korporatsiyalar hamkorlik va qo'shma rejalashtirish shakllari sifatida ko'rib chiqiladi, bular uzoq muddatli shartnoma munosabatlari, moliyaviy va tijorat xizmatlarini ko'rsatish, ijara va franchayzing, kapitallardagi ishtirok (xolding), moliyaviy-sanoat guruhlarini, tadbirkorlik ittifoqlari va kompaniyalarning vaqtinchalik birlashmalaridir. Korporatsiyalar institusional nazariyalari yoki agentlar tarzida tashkil etilgan prinsipallar va agentlarning munosabatlari tizimlari sifatida ko'rib chiqilishi mumkin. Mazkur yondashishlar yuridik shaxs organlarining tarkibi mavjud bo'lmagan, direktorlar ularning agentlari sifatida ko'rib chiqiladigan umumiy huquq mamlakatlaridagi korporatsiya tushunchasiga bog'liq. Aynan shuni tashkilotlar iqtisodiyoti nazariyasi ko'pgina qoidalari to'g'risida aytish mumkin. Zamonaviy yondashishlardan biri bank korporatsiya faoliyatining iqtisodiy asosi sifatida kapitallar yuritilishi va evolyutsiyasi shaklini tahlil qilishdir. Shuning uchun, moliyaviy kapital konsepsiyalari ishlab chiqilayapti. Ushbu konsepsiya R. Gilferding tomonidan kiritilgan va bank kapitali, haqiqatda sanoat kapitaliga aylanuvchi pul shaklidagi kapital, hamda moliyaviy-sanoat kapitalining eng yangi nazariyasi deb tushunilgan. Bunday konsepsiya tarkibiga banklar va sanoat korporatsiyalari kiruvchi korporatsiyalarni tahlil qilish imkonini beradi. Bu esa, moliyaviy-sanoat kapitalini iqtisodiy-tashkiliy shakli moliyaviysanoat guruhi degan ma'noni bildiradi. Mazkur nazariya doirasida shakllanishiga bog'liq to'rtta asosiy iqtisodiy jarayonlar belgilanadi:

- 1) kapitalning to'planishi,
- 2) kapitalning markazlashtirilishi,
- 3) ishlab chiqarishning jamlanishi,
- 4) faoliyatini moliyalashtirish uchun aholi mablag'larini va yuridik shaxslar mablag'larini jalb etishi.

Foydalanilgan adabiyot:

1. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики/ пер. с англ.; предисл.и науч.ред. Б.З.Мильнера – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997.– 180 с.

2. Полтерович В.М. Проблема формирования национальной инновационной системы// 3-18.Published in: Economics and Mathematical Methods / Ekonomika i matematicheskie metody No. 2 (2009): pp. 3-18.

3. Инновационное развитие: экономика, интеллектуальные ресурсы, управление знаниями. Под ред. Б.З.Мильнера – Москва: НИЦ ИНФРА-М, 2013. - 624 с. (Научная мысль; Экономика).ISBN 978-5-16-003649-6-Текст:электронный.- URL: <https://znanium.com/catalog/product/398726>

4. Eggertsson, T.(2005), Imperfect Institutions:Possibilities and Limits of Reform, University of Michigan Press, Ann Arbor, MI. vi + 272 pp.–<https://doi.org/10.3998/mpub.91126>

5. Глазьев С.Ю. Возможности и ограничения социально-экономического развития России в условиях структурных изменений в мировой экономике: научный доклад/Отделение общественных наук РАН: Национальный институт развития. М.2008. С.7,9

6. Эггертсон Т. Знания и теория институциональных изменений/ «Вопросы экономики», №7, 2011.С.4-16

7. «Journal of Institutional Studies»,V.3, № 1, 2011.С. 104-115.

8. Chen, Derek H.C, and Carl J. Dahlman. Knowledge and Development—A Cross-Section Approach. «Policy Research Working Paper 3366». World Bank, Washington, DC, 2004.<https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/14163>

9. Камилова М.Х. Состояние и перспективы государственно-частного партнерства в инновационной сфере Республики Узбекистан. «Экономическое обозрение», № 1, 2020

10. Система охраны ИС в республике регулируется следующими законами: «Об изобретениях, полезных моделях и промышленных образцах»; «О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров»; «О правовой охране программ для ЭВМ и баз данных»; «О правовой охране топологий интегральных микросхем»; «Об авторском праве и смежных правах» и др.